

THE CITY MAYORS OF ODESSA IN THE CIRCUMSTANCES OF THE REVOLUTIONARY EVENTS OF 1905

Viktoriiia Herasymenko

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2859-0105>

Post-graduate student

At the Department of Ukrainian History

Odessa I.I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

samvika2086@gmail.com

In the beginning of XXth century the imperial, regional, world socio-economic and political processes significantly influenced on the development of Odessa. The unresolved nature of many of the city's internal problems and external influences exacerbated social tensions: the number of anti-government protests and protests grew, and the labor movement intensified. The article considered the activity of the heads of city self-government during the revolutionary events of 1905. Odessa has gone through three procedures for electing a lord mayor in six months. The activity of personalities of mayors as P. Zelenyi, P. Kryzhanovskiy and V. Protopopov are revealed through their decisions, work in the Duma, interviews and reviews from the press and contemporaries.

P. Zelenyi was a well-known writer with a law education, who took care of charitable societies and educational institutions, participated in the political sphere. His activity as the mayor of Odessa lasted for 8 years (1898-1905).

P. Kryzhanovskiy was the lawyer, who connected his life with the judiciary, worked in various cities of the empire. In the «Odessa News» he appeared as a public figure in the city council under the leadership of mayor G.G. Marazli. Kryzhanovskiy's total tenure as mayor was only 13 months (1897, 1905).

V. Protopopov was an assistant to the famous lawyer Richter in Odessa, he joined the editorial activities of the Odessa and Elizavetgrad press, for a long time he was the chairman of the jury of the Odesa Judicial Chamber. In December 1905, the devoted lawyer V. Protopopov accepted the exhausted Odessa as a mayor for the next four years (1905-1908).

The material for the investigation was singled out from «Odessa News» and «Odessa Listok» newspapers. More that 360 newspapers were analyzed. In the research, the following methods were used: the methods of synthesis and analysis, structural and comparative-historical methods. The revealed details are necessary in the perspective of biographical and prosopographic researches of the Odessa mayors of the first half of the XXth century.

Keywords: Odessa, 1905, mayor, battleship «Potemkin», pogrom (riot).

Вікторія Герасименко

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2859-0105>

Аспірантка кафедри історії України

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

samvika2086@gmail.com

МІСЬКІ ГОЛОВИ ОДЕСИ НА ТЛІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905 РОКУ

У статті розглянуто питання діяльності очільників міського самоврядування в період реакційних подій 1905 року. Одеса пережила три процедури виборів лорд-мера за півроку. Особистості міських голів – П. О. Зеленого, П. А. Крижановського та В. Я. Протопопова – розкриваються через їх рішення, роботу в Думі, інтерв'ю та характеристики з боку преси й сучасників. Виявлені подробиці є необхідними в ракурсі біографічних та просопографічних досліджень міських голів Одеси першої половини ХХ століття.

Ключові слова: Одеса, 1905, міський голова, броненосець «Потьомкін», погром.

Завжди яскраві сторінки історії полонять науковців на довгий час. Цілі покоління дослідників можуть розробляти і розкривати з різних боків наукові теми, що пов'язані з політичними, військовими, соціально-економічними та культурницькими подіями минулих століть. Революційні події 1905-1907 рр. також не залишаються без уваги. Акцентуючи погляд саме на регіональному контексті, початок всеросійської революції мав місце й в історії Одеси. Важливо розуміти та вивчати всі аспекти питань, особливо звертаючи увагу на реакцію та діяльність різних груп населення під час бурхливих соціально-економічних та політичних подій. Метою даної статі є висвітлення діяльності та реакцій з боку очільників одеського міського самоврядування на події 1905 р., що розгортались в Одесі.

Побіжно дана тематика розглядалась в книзі відомого літературного, громадського та політичного діяча, лауреата Нобелівської премії з літератури О. Солженіцина та публікаціях сучасних істориків та краєзнавців Т. Гончарука [5], В. Малахова й Б. Степаненка [11] та П. Герлігі [3]. Основними джерелами є тогочасна преса – газети «Одеський листок» та «Одеські новини».

На початку ХХ ст. Одеса залишалась одним із головних торговельно-промислових центрів Російської імперії, посідаючи особливе місце в економічному, суспільному та культурному житті країни. Місто стало осередком розвитку різних галузей фабрично-заводської промисловості, що безпосередньо вплинуло на характер зовнішньої торгівлі.

В той самий час на розвиток Одеси суттєво впливали загальноросійські, регіональні, світові соціально-економічні та політичні процеси. Невирішеність багатьох внутрішніх проблем міста та зовнішні впливи зумовили загострення соціальної напруги: зростала кількість антиурядових виступів, акцій протесту, активізувався робітничий рух [8, с. 195]. Життя місцевого самоврядування теж було насичене подіями. 1905 рік – це єдиний рік, коли посаду міського голови обіймали три людини – П. О. Зелений (1839-1912), П. А. Крижановський (1847(8)-?) та В. Я. Протопопов (1846-1914).

Події початку 1905 р., а саме Кривавої неділі, знайшли широкий відгук в Одесі. Більшовики випустили прокламацію, в якій закликали до повалення самодержавства. Державною почала ширитися хвиля незадоволення, поступово зростає кількість страйків на виробничих підприємствах, де працівники вимагали поліпшення умов праці та підвищення заробітної платні. Ситуація почала змінюватися не на користь влади – імператор Микола II обіцяє пом'якшити цензурні правила, розширити права місцевого самоврядування, розробити проект скликання народних представників для законодавчих пропозицій.

В цей час органи самоврядування Одеси очолює Павло Олександрович Зелений. На цій посаді він вже працював з лютого 1898 р. [19]. Відомий літератор з юридичною освітою, що опікувався благодійними товариствами та навчальними

зкладами, брав участь у політичній сфері. Народився 1839 р. в Єлисаветградському повіті в родині поміщика, закінчив Харківський університет й потім успішно працював в земствах Херсонської губернії [7]. З 1870-х рр. – працював в редакції «Одеського вісника», паралельно намагаючись залучити до публікацій в газеті кращих українських письменників і громадських діячів. Згодом майбутній міський голова тривалий час був директором Херсонського земського банку в Одесі, обирався почесним мировим суддею та гласним Одеської думи [4, с. 218]. Діяльність П. О. Зеленого, саме як очільника Одеси, продовжувалась протягом 8 років, з 1898 до 1905 рр. [2, с. 3].

У січні 1905 р. він вніс на обговорення гласних доповідь, де «наполягав на скасуванні циркулярів, що затискують викладання у школах малоросійською мовою, на складанні окремих посібників українською мовою, на допущенні малоросійських книг у шкільні й народні бібліотеки і взагалі на скасуванні розпоряджень 1863, 1876 і 1881 рр.» [20; 32]. 13 лютого 1905 р. члени «Наради представників одеської преси» під головуванням П. О. Зеленого – І. Луценко С. Шелухин та Д. Сигаревич – підіймали питання про зняття заборон з української мови [33].

Як публічна особа, за період свого керівництва місцевим самоврядуванням, П. О. Зелений був присутній на багатьох урочистостях: на освяченні споруд церковних, освітніх, громадських, медичних та промислових організацій. В квітні 1905 р. відбулась закладка нової будівлі для міської публічної бібліотеки. Міський голова виголосив промову, де прослідковувався відтінок наслідків зовнішньо-політичних конфліктів: «... майбутнє нашої батьківщини належить їй, нашій багатостраждальній молоді. Старі люди сходять зі сцени. Нашим спадкоємцям доведеться працювати на жнивній ниві ... лише в небагатьох кращих умах та серед молоді жевріє вогонь і жива віра в неминучість загальнолюдського майбутнього і ненависть до китайського застою» [22].

У березні 1905 р. почались проблеми під час виборів нового складу гласних для наступного терміну. За два тури не змогли набрати необхідних 80 чоловік, а лише 58 – це ускладнювало діяльність Думи [21]. П. О. Зелений під час службого відрядження в Петербурзі намагався домогтись позитивного рішення для скликання третього туру виборів – але цьому не судилося відбутися. І можливо, це одна із причин, чому Зелений починає вголос казати, що він не сподівається бути вкотре обраним міським головою. В замітці «Вибори голови» одним із сучасників подій вказується, що «Відхід п. Зеленого від справ міської управи багатьма передбачався раніше ... про причини цього факту ми зараз не будемо говорити. Одне тільки ясно, що незважаючи на свої прогресивні погляди і широкий суспільний світогляд, п. Зелений не зміг втілити їх в життя, в своїй діяльності у складі управи, не зміг уникнути багатьох прикрих помилок і компромісів, що відбилися несприятливо на міському господарстві ...» [23].

Залишити пост міського голови, у квітні 1905 р., Зеленого примусили консервативно налаштовані гласні, які вимагали від Зеленого «поменше м'якості, побільше владності». Тому, Павло Олександрович, якому минав сьомий десяток, залишився гласним думи, але зосередився на літературній праці [7]. Останній раз він з'явився в міській думі в день оприлюднення маніфесту 17 жовтня і згодом зник, щоб більше ніколи не повернутися до Одеси, де залишилась одна з важливих віх його життя [11, с. 88].

Після відмови професора С.П. Ярошенко від посади очільника Одеси, на повторних виборах 20 травня 1905 р. міським головою був вже вдруге обраний дійсний статський радник Петро Адамович Крижановський. Народився в 1847 (1848) р. в Бессарабії в сім'ї майбутнього міського голови Кишинева [6, арк. 2 зв-3].

Закінчив Новоросійський університет, пішов на службу по судовому відомству. До призначення в Одесі, відзначився на посаді прокурора таганрогського окружного суду [12]. В «Одеських новинах» з'являється в якості гласного міської думи за керівництва міського голови Г. Г. Маразлі [24; 31, с. 209]. Вперше посаду міського голови П. А. Крижановський заняв у 1897 р., але пробув при владі недовго – на початку грудня в.о. градоначальника В. П. Старков отримав прохання про звільнення від нього [26]. Вся ця історія висвітлювалась на сторінках газети «Одеські новини» майже всіх грудневих випусків.

Сам П. А. Крижановський не розкривав до кінця всіх причин своєї відставки. Одна з них полягала в його самопочутті, про що він заявив депутатам гласних, які намагались відмовити його від відставки: «остаточно дестабілізувався його нервовий стан, міські справи залишили його без спокійного сну» [28]. Можливо, ще одна причина могла бути в певних суперечках між Крижановським та пресою, які точилися протягом його діяльності: «майже з першого дня на посаді міського голови, міською пресою проти мене була розпочата війна – війна непристойна... якщо вірити всім тим інсинуаціям, то я шахрай, то дурний...» [29]. Опосередковано причини відставки згадувалися в замітках Рашковського: «Двадцять років в судовому відомстві залишили свій відбиток... він звик до сурової дисципліни... але не всі гласні бажали поступатися своєю активною позицією... п. Крижановський вимагав до себе такої довіри, якої ще не мав ні один громадський діяч... він не сприймав критику, і бажав, щоб його доповіді або статті кошторису з його підписом приймалися одноголосно і без сперечань...» [27].

Вже у 1905 р., під час своєї промови, П. А. Крижановський зазначив, що врахує досвід 1897 р. і як ніхто усвідомлює всю тяжкість покладених на нього обов'язків: «Я обіцяю неухильно охороняти інтереси міста ... віддавати весь свій час ... сили на служіння місту, обіцяю твердо відстоювати права громадського самоврядування».

Особливого розмаху набули революційні події в червні 1905 р. Місто охопив загальний політичний страйк, який розпочали робітники Пересипу [11, с. 93]. Пізніше до них приєдналися робітники Молдаванки та інших районів. На вулицях з'явилися барикади, відбулися збройні сутички з поліцією і козаками, було поранено багато робітників. В розпалі боротьби на світанку 15 червня на Одеський рейд прибув повсталий броненосець «Потьомкін» з червоним прапором на щоглі. Робітники захоплено вітали революційний броненосець. Похорон матроса-більшовика Г. М. Вакуленчука, вбитого офіцером на кораблі, перетворився на грандіозну демонстрацію солідарності робітників і матросів.

На час літніх подій в місті був відсутній міський голова П. А. Крижановський. Своє враження він виголосив в телеграмі: «Звертаюся до мешканців Одеси телеграмою з Москви, куди я приїхав на нараду Міських голів... запрошених спільно обговорити і виробити ті заходи, які можуть найкращим чином служити потребам населення, про що і піклуються міста. І в такий час тут, в Москві, я дізнаюся, що в Одесі відбуваються сумні заворушення, які завдають шкоди всьому міському населенню і в тому числі тим самим особам, які ініціювали заворушення, та їх сім'ям. Як виборний представник одеського міського громадського самоврядування, зобов'язаний обов'язком і совістю піклуватися про благо населення Одеси, і як людина, що гаряче любить Одесу, я також гаряче переконую неспокойних заспокоїтися і тим дати виборним людям можливість мирним шляхом служити для народного блага» [25].

Нове піднесення революційної хвилі почалося восени 1905 р. і переросло у Всеросійський політичний страйк. Першими в боротьбу включилися залізничники. 12 жовтня жоден потяг не вийшов з міста [9; 10]. Згодом до них приєдналися робітники,

студенти та частина інтелігенції. Службовці міського самоврядування теж приєдналися до загального політичного страйку [17]. Протистояння посилися після оголошення Маніфесту 17 жовтня. Протягом тижня, Одесою прокотилася хвиля єврейських погромів [11, с. 106, 108]. Чимало публікацій в пресі містили інформацію про ймовірну причетність влади – градоначальника, поліції, військових – до дій, що спричинили погром. В тому числі, коли необхідно було захистити громадян, городові були зняті зі своїх постів, попередньо Д. Б. Нейдгардт негативно поставився до створення міської поліції – хоча матеріально городових утримувало саме міське самоврядування, а впливу на них не мало. Градоначальник не скористався й допомогою військових загонів з боку Каульбарса [3, с. 290]. Один із гласних міської Думи, П. Климович у своїй заяві в газеті «Одеський листок» стверджував, що «поліція завдяки своїй безсоромній та беззаконній поведінці» під час погрому втратили довіру одеситів [5, с. 155].

Діяльність міського голови в цей період більш-менш була схожа на попередні роки – турботи про одеський міський театр [13; 15], формування списків виборців до Державної Думи [15], продовження влаштування конно-залізничних доріг в місті [14]. Реакція на події за участі студентів мала місце – було прийнято рішення про створення комітету громадської безпеки та виголошено протест через побиття дітей городовими. Також на приватному засіданні гласних, ради Новоросійського університету та представників різних союзів постало питання про створення міської поліції, тому що діючі городові підпорядковувались градоначальнику, але утримувались з місцевого бюджету [16]. 18 жовтня міський голова був викликаний на нараду до градоначальника Нейдгардта. П. А. Крижановський повідомив про всі вимоги союзів, в тому числі і про роззброєння поліції і додав, що під час похорон це буде необхідним для заспокоєння населення [18; 34, с. 149].

У зв'язку з великими безладами в місті 19 жовтня 1905 р., П. А. Крижановський складає з себе обов'язки міського голови, а 13 грудня відмовляється від посади гласного Думи [17]. 30 жовтня на шпальтах «Одеського листка» з'явився «Звіт П. А. Крижановського про причини відмови від посади». Основний акцент був на тому, що службовці з різних відділів міської управи об'єдналися і погрожували бастуванням через свій комітет та інших службовців, якщо Дума не виконає їхніх умов. Засідання Думи не могли більше проходити в звичному режимі, тому що зала Біржі наповнювалась публікою до 700-800 осіб, й будь-які пропозиції міського голови та обговорення гласних просто тонули в атмосфері паніки та загального мітингу населення. Гласним та лорд-меру залишалось шукати приватні приміщення та проводити закриті засідання, щоб публіка не спричинила зриву обговорень питань. Запропонований дорадчий комітет при міському голові почав ставити власні умови, які не збігалися ні з завданнями міського самоврядування, ні з позиціями міського голови. П. А. Крижановського бентежили постійні заклики публіки врятувати та захистити їх від загонів козаків - потрібно було кожен раз звертатися до командуючого військами з проханнями заспокоїти публіку. Останньою краплею в чаші терпіння П. А. Крижановського стали смутні події, що відбувалися на вулицях міста «Я бачив, що населення роздвоїлось, витворились дві течії, їх зіткнення призведе до кровопролиття...у міського самоврядування немає ніяких засобів для попередження цієї біди, ніяке моє втручання...не може зупинити майбутні жахи і ніяке звернення до населення в даних умовах не є засобом заспокоєння, а навпаки, може тільки ще більше розпалити жагу у ворогуючих сторін...» [18].

На наступні чотири роки міським головою стає адвокат Василь Якович Протопопов. Народився в 1846 р. в Кременчузі в сім'ї священнослужителя. В Одесу

він потрапив вже як студент, завершив своє навчання в Новоросійському університеті. В 1860-х рр. молодий юрист став помічником відомого адвоката Ріхтера. Працював деякий час в одеській газеті «Новороссийский телеграф». У 1870-х рр. розпочав самостійну адвокатську діяльність в Єлизаветграді, був редактором першої міської газети «Єлизаветградський листок». Набравшись досвіду, знову повернувся до Одеси, де поступово почав просуватися по кар'єрних сходинках. З 1900 р. – з'являється у списках гласних Одеської Думи [1, с. 234].

В. Я. Протопопов був обраний міським головою Одеси наприкінці грудня 1905 р. Цікавий факт, що обрання В. Протопопова сприймалась як подія неочікувана, через його скромність та помірну активність на засіданнях думи. Й сам Василь Якович в інтерв'ю наголошував, що він дійсно не збирався балотуватись, але гласні «підштовхнули» його на це рішення. Деякі присутні на виборах в думі були приголомшені результатом голосування. За свідченням преси: «... заколонний публіці обрання В. Я. Протопопова надзвичайно не сподобалося, і оголошений результат вона зустріла шиканням. «Це ганьба» крикнув хтось із публіки ...» [30]. Тем не менш, завдяки завзятості В. Я. Протопопова, діяльність всіх підрозділів міської управи продовжувалася. Як відмічали сучасники, «... він виявив велику працездатність, прагнення особисто вникати у все, доступність, коректність і бажання, в міру сил і можливостей, очистити міське управління від проникнення в нього «негативних» елементів» [11, с. 119].

На той час, новому міському голові потрібно було співпрацювати з різноплановим політичним клубом, які просували власні питання та потреби, а не опікувалися нагальними проблемами міста.

Отже, П.О. Зелений, П.А. Крижановський та В.Я. Протопопов були затягнуті в швидкий потік неспокійних подій 1905 р. в Одесі. В ході роботи з міською Думою та управою їм необхідно було відстоювати власні пропозиції, лавіювати між різними політичними силами та намагатися утримувати нейтральну атмосферу в місті. Прогресист П.О. Зелений в останній рік свого мерства вже не мав такої підтримки, як це було на початку. Вдруге обраний, «удручений опытом 1897 года», П. А. Крижановський знову не витримав тиску посади й обов'язків, залишивши міське самоуправління під час єврейських погромів на свого заступника К. Андрієвського. І третій, новий персонаж, відданий своїй справі юрист В. Я. Протопопов приймає знесилена Одесу на найближчі чотири роки.

Джерела та література:

1. Герасименко В. Міський голова Одеси 1905-1908 рр. Василь Якович Протопопов: короткий історичний портрет / В. Герасименко // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса: Друкарський дім, 2018. – Вип. 25. – С. 233-239.
2. Герасименко В. Павло Олександрович Зелений як міський голова Одеси (1898-1905) / В. Герасименко / В. Герасименко // Хаджибеївські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України для студентів та аспірантів. – Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2018. – С. 3-8.
3. Герлігі П. Одеса : історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. – К. : Критика, 1999. – 382 с.
4. Гончарук Т. Г. Ініціативи міського голови Одеси П. О. Зеленого на сторінках «Известий Одесской городской думы» (1898-1905) / Т. Г. Гончарук, В. В. Герасименко, І. М. Жиленкова // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – 2018. – Вип. 38. – С. 214-230.
5. Гончарук Т. До питання про висвітлення подій єврейського погрому жовтня 1905 р. в Одесі на сторінках місцевої преси (за матеріалами газет «Одесский листок» та «Одесские новости») / Т. Г. Гончарук // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса: Друкарський дім, 2020. – Вип. 29. – С. 153-162.

6. Державний архів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 2394. – 9 арк.
7. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор [Електронний ресурс]. / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/zelenyy/index.html> (дата 24.11.20). – Назва з екрану.
8. Історія Одеси / Колектив авторів. Гол. Ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.
9. К забастовке железнодорожных служащих // Одесский листок (далі – ОЛ). – 1905. – 15 октября.
10. К прекращению движения поездов // ОЛ. – 1905. – 13 октября.
11. Малахов В. П. Одесса, 1900-1920 / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко // Люди... События... Факты... – Одесса: Издательство «Optimum», 2004. – 488 с.
12. Новый Одесский городской глава // Одесские новости (далі ОН). – 1897. – 21 февраля.
13. ОЛ. – 1905. – 1 октября.
14. ОЛ. – 1905. – 5 октября.
15. ОЛ. – 1905. – 9 октября.
16. ОЛ. – 1905. – 15 октября.
17. ОЛ. – 1905. – 26 октября.
18. ОЛ. – 1905. – 30 октября.
19. ОН. – 1898. – 24 февраля.
20. ОН. – 1905. – 28 января.
21. ОН. – 1905. – 3 апреля.
22. ОН. – 1905. – 20 апреля.
23. ОН. – 1905. – 28 апреля.
24. ОН. – 1905. – 21 мая.
25. ОН. – 1905. – 16 июня.
26. ОН. – 1897. – 5 декабря.
27. ОН. – 1897. – 6 декабря.
28. ОН. – 1897. – 13 декабря.
29. ОН. – 1897. – 15 декабря.
30. ОН. – 1905. – 24 декабря.
31. Паламарчук В. Міський голова Петро Адамович Крижановський – «казковий принц, що має розбудити сплячу красуню Одесу» / В. Паламарчук // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса: Друкарський дім, 2017. – Вип. 23. – С. 208-212.
32. С.-Л. Памяти П.А. Зеленого / С.-Л. // ОЛ. – 1912. – 22 августа.
33. Совещание представителей одес. печати // ОЛ. – 1905. – 15 февраля.
34. Солженицын А. И. Двести лет вместе: в 2 т. [Електронний ресурс] / А. И. Солженицын – М.: Русский путь, 2001. – Т. 1. – 512 с. – Режим доступа: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4500> (дата 24.11.20). – Назва з екрану.

References:

1. Herasymenko, V., 2018. Mis'kyi holova Odesy 1905-1908 rr. Vasyl' Yakovych Protopenov: korotkyi istorychnyy portret. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraeyznavchyy naukovyy al'manakh*, 25, s. 233-239. [in Ukrainian].
2. Herasymenko, V., 2018. Pavlo Oleksandrovych Zelenyy yak mis'kyi holova Odesy (1898-1905). *Khadzhybeyivs'ki chytannya: materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi z istoriyi Ukrayiny dlya studentiv ta aspirantiv*, Odesa, s. 3-8. [in Ukrainian].
3. Herlihi, P., 1999. *Odesa: istoriya mista, 1794-1914*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

4. Honcharuk, T. H., Herasymenko, V. V. & Zhylenkova, I. M., 2018. Initsiatyvy mis'koho holovy Odesy P. O. Zelenoho na storinkakh «Yzvesty Odeskoy horodskoy dumy» (1898-1905). *Intelihentsiya i vlada. Seriya: Istoryia*, 38, s. 214-230. [in Ukrainian].
5. Honcharuk, T., 2020. Do pytannya pro vysvitlennya podiy yevreys'koho pohromu zhovtnya 1905 r. v Odesi na storinkakh mistsevoyi presy (za materialamy hazet «Odesskyy lystok» ta «Odesskye novosti»). *Pivdennyi zakhid. Odesyaka. Istoryko-krayeznavchyy naukovy al'manakh*, 29, s. 153-162. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina). F. 2. Op. 8. Spr. 2394. 9 ark. [in Russian].
7. Zlenko, H., 1997. Pavlo Zelenyy – odes'kyy mis'kyy holova i literator. *Kyiv's'ka starovyna*, 6 [online]. Available at: <<http://library.kr.ua/elmuseum/zem/zelenyy/index.html>> [Accessed 24 November 2020]. [in Ukrainian]
8. Stanko, V. N. red., 2002. Istoryia Odesy. Odesa: Druk. [in Ukrainian].
9. K zabastovke zheleznodorozhnikh sluzhashchikh, 1905. *Odesskyy lystok*, 15 oktyabrya. [in Russian].
10. K prekrashcheniyu dvizheniya poyezdov, 1905. *Odesskyy lystok*, 13 oktyabrya. [in Russian].
11. Malakhov, V. P. & Stepanenko, B. A., 2004. Odessa, 1900-1920. *Lyudi... Sobytiya... Fakty...* Odessa: Optimum. [in Russian].
12. Novyy Odesskiy gorodskoy glava, 1897. *Odesskiye novosti*, 21 fevralya. [in Russian].
13. *Odesskyy lystok*, 1905, 1 oktyabrya. [in Russian].
14. *Odesskyy lystok*, 1905, 5 oktyabrya. [in Russian].
15. *Odesskyy lystok*, 1905, 9 oktyabrya. [in Russian].
16. *Odesskyy lystok*, 1905, 15 oktyabrya. [in Russian].
17. *Odesskyy lystok*, 1905, 26 oktyabrya. [in Russian].
18. *Odesskyy lystok*, 1905, 30 oktyabrya. [in Russian].
19. *Odesskiye novosti*, 1898, 24 fevralya. [in Russian].
20. *Odesskiye novosti*, 1905, 28 yanvarya. [in Russian].
21. *Odesskiye novosti*, 1905, 3 aprelya. [in Russian].
22. *Odesskiye novosti*, 1905, 20 aprelya. [in Russian].
23. *Odesskiye novosti*, 1905, 28 aprelya. [in Russian].
24. *Odesskiye novosti*, 1905, 21 maya. [in Russian].
25. *Odesskiye novosti*, 1905, 16 iyunya. [in Russian].
26. *Odesskiye novosti*, 1897, 5 dekabrya. [in Russian].
27. *Odesskiye novosti*, 1897, 6 dekabrya. [in Russian].
28. *Odesskiye novosti*, 1897, 13 dekabrya. [in Russian].
29. *Odesskiye novosti*, 1897, 15 dekabrya. [in Russian].
30. *Odesskiye novosti*, 1905, 24 dekabrya. [in Russian].
31. Palamarchuk, V., 2017. Mis'kyy holova Petro Adamovych Kryzhanovs'kyy – «kazkovyy prynt, shcho maye rozbudyty splyachu krasyny Odesu». *Pivdennyi zakhid. Odesyaka. Istoryko-krayeznavchyy naukovy al'manakh*, 23, s. 208-212. [in Ukrainian].
32. S.-L., 1912. Pamyati P. A. Zelenogo. *Odesskyy lystok*, 22 avgusta. [in Russian].
33. Soveshchaniye predstaviteley odes. Pechati, 1905. *Odesskyy lystok*, 15 fevralya. [in Russian].
34. Solzhenitsyn, A. I., 2001. *Dvesti let vmeste: V 2 vol.* Vol. 1. Moscow: Russkiy put'. [online]. Available at: <<http://book-online.com.ua/read.php?book=4500>> [Accessed 24 November 2020]. [in Russian].

Отримано: 24.11.2020 р.